

Nog over Hoornzele en het ontstaan van de dorpsnaam Tervuren

Dirk Thys van den Audenaerde

In het nummer 1 van jaargang 51 van De Horen (januari-maart 2024) brengt Vic Motte een postume tekst van onze betreurde Maurits Wynants over de Hoornzeelstraat. Vic Motte denkt dat deze tekst lang geleden ergens in het tijdschrift van onze gemeente gepubliceerd werd. Maar in de lijst van publicaties over Tervuren, opgesteld door Rob Bartholomees, Els Ronsmans en Vic Motte, is deze tekst niet vermeld. Wat nu echter zonder belang is nu de overwegingen en onderzoeken van Maurits Wynants over Hoornzeel duidelijk bekend zijn. Volgens Maurits Wynants zou 'Hoornzeel' verwijzen naar een 'zesde of zevende-eeuwse schuilplaats, afhankelijk van een min of meer nabije vaste bewoning'. De Hoornzeelstraat zou in Tervuren een belangrijke verbindingsweg gevormd hebben tussen de oude Kapellewijk op het hoogste punt van het dorp en de later ontstane dorpskern rondom het hertogelijk kasteel, aan de samenvloeiing van Voerbeek en Maalbeek. Maurits Wynants verwijst alleen naar publicaties van 1974 en voordien, zodat zijn tekst waarschijnlijk kort na 1974 is opgesteld. Maar toen tussen 1982 en 1986 nieuwe opgravingen gebeurden aan de overblijfselen van het oude hertogelijk kasteel, werd onder zijn impuls historicus Geert Berings aangeworven om de geschiedenis van dit kasteel te bestuderen aan de hand van archiefteksten. Deze Geert Berings (1987) zocht eveneens naar de oorsprong en betekenis van de term 'Hoornzele' maar kwam tot andere besluiten dan Maurits Wynants. Voor de term *Hoornzele* geeft hij als verklaring 'naam van een grote hoeve aan de rand van het Zoniënwoud'. En voor de term *zele* zegt hij 'plaats aan de rand van een woud, met schaapstal'. Het lijkt ons weinig waarschijnlijk dat beide personen over dit verschil niet zouden gesproken hebben. Het boek van Geert Berings werd trouwens door de gemeente gepubliceerd op aanbeveling van Maurits Wynants. Het lichte verschil in hun definities van *hoornzeel* blijft daarbij dan toch merkwaardig, zeker daar Maurits Wynants daar nooit is op terug gekomen.

Maurits Wynants zoekt ook naar de oorsprong van onze gemeentenaam en vraagt zich af hoe het komt dat deze niet Hoornzele is, maar wel Tervuren, daar de term *Hoornzele* blijkbaar ouder is dan de term *Tervuren*. Hij zoekt daarbij naar de oorsprong en verklaring van de twee delen van de term *hoornzele*. Het eerste deel *horen/hoorn* (horo/hoor) zou volgens Maurits Wynants een Oudnederlands woord zijn voor *modder, slijk*, vaak ook uitgesproken als *goor*, en dat we terugvinden in *Goordalmolen*, een molen in het Voerdal nabij de moerassen. Ook in ons huidige (Zuid-)Nederlands betekent *goor* nog steeds *moeras, slijk, modder*, en *goorachtig* betekent *moerassig, onrein, vuil, rottend*. De keelmedeklinkers G en H wisselen vaak in onze uitspraak, zoals bij de vele plaatsnamen eindigend op *-hem* of *-gem* kan worden vastgesteld. En in de West-Vlaamse dialecten nog vaak goed hoorbaar is. Dat *hoor* en *goor* naar eenzelfde begrip verwijzen mag dan ook geen verwondering baren.

Maar de oorsprong en betekenis van het tweede woorddeel *-zele* zijn nog steeds sterk betwist, wat ook blijkt uit de verschillende definities gegeven door Maurits Wynants en Geert Berings, resp. *schuilplaats (naast bewoning)* en *hoeve*. In een afzonderlijk onderzoek naar de plaatsnaam *Broekzele*, de oude naam van Brussel, moest ik bij dertien verschillende auteurs zelfs meer dan dertien zeer uiteenlopende definities vinden voor *-zele*, terwijl Wikipedia daar nog een drietal bijkomende definities aan toe voegt (zie fig. 1). Deze gaan van *occasionele schuilplaats in een broek of moeras over boerenhof bestaande uit slechts één kamer tot grote zaal in een koninklijk paleis*. Daarom hierna iets meer over ons onderzoek.

Toen de Frankische Germanen omstreeks 350 n.C. onze streken binnenvielen en er na 408 n.C. definitief de Romeinen verjoegen, behielden ze wel hier en daar oude namen. Zo is er het Romeinse *Sinnicum* waarin de Latijnse toevoeging *-icum* betekent 'gelegen te, op of aan'. *Sinnicum* betekende dus 'plaats aan of op de Zenne' en is thans als 'Zinnik' gekend. Maar de Germanen vormden ook vele nieuwe plaatsnamen door aan lokale termen een achtervoegsel toe te voegen om een kenmerk ervan aan te duiden. Dergelijke vaak voorkomende Oud-Germaanse plaats kenmerkende toevoegingen zijn o.a. *-heim* (woning, huis), *-inge* (bij de mensen van.., gehucht, dorp), *loo* of *lee* (woud), *beek* (waterloop), *laar* (open plek in of naast een woud), *gaard* (tuin) en nog vele andere, waarbij ook *-seele*. Voor de meeste van die termen is de betekenis goed gekend en onbetwist. Wat duidelijk niet het geval is voor *-zele*, gezien de vele verschillende voorkomende definities. Maar, de term 'heem' kwam blijkbaar zeer vroeg in gebruik en betekende *woning, huis*. Het oude Oost-Germaanse *ha(a)m* en het West-Germaanse *heem* zijn blijkbaar umlautvormen van elkaar. In ons huidige Nederlands is 'heem' bewaard als een vergader- of jeugdlokaal, en ook in 'heimwee'. En er zijn de *-hem, -ghem, -gem* en *-em* uitgangen van vele plaatsnamen, en waarin we weer de wissel tussen G en H vinden. In het Engels komt de term nu voor als *home* voor woning maar is in oude plaatsnamen wel behouden in de oudste vorm als

-*ham*, zoals in Birmingham. In het Duits is er *Heim* voor huis en *-heim* in plaatsnamen zoals Rüdesheim, maar met *haaim* als uitspraak. Deze Midden-Germaanse uitspraak ging als *ham/hamme* over naar het oude Gallo-Romaans. En als in het Oudfrans de klemtoon naar de laatste lettergreep verschoof, werd dat *hameau* met de betekenis van *gehucht*.

- 'place' [= woonplaats]; Wauters, 1855
- verblijf, woning, onderdak; Förstemann, 1913
- woonplaats groter dan een heem of hof; Carnoy, 1925
- ruim vertrek, eetzaal, slaaplokaal, schuur, veehof; Lindemans, 1954
- gebouw, woning, zaalgebouw, nederzetting, beschutting; Gysseling, 1960 (Wikipedia)
- uit één ruimte bestaand huis; Gysseling, 1960 (Toponymisch Woordenboek), De Brabander e.a., 2022 (De Vlaamse Gemeentenamen)
- kleine hoeve, hut in de weilanden, schuilhut voor de herders of voor het vee, tijdelijk occasioneel gebruikte ruimte; Roelandts, 1965
- (...) aan de rand van een woonkern; Van Passen, 1973
- woonstalhuis met vlechtwandconstructie en zonder verdieping; Schmidt-Wiegand, 1968
- mansionile, klein hoevecomplex, dochternederzetting van groter centrum; Verhulst, 1969
- vorstelijk of adellijk gebouw met ruime zaal; Gysseling, 1978
- afgelegen herdershut; Gysseling, 1978
- plaats aan de rand van een woud, met schaapsstal; Berings, 1984
- woonplaats; Jacobs, 2004
- centraal hof in koninklijk domein, -> veehof; (?) Van Nieuwenhuyze, 2008
- vooruitgeschoven nederzetting gericht op veeteelt; Van Durme, 2022
- centrale zaal van beschut domaniaal complex; Middeleeuwen ± 1242 AD; cfr. Van Durme, 2022
- grote binnenruimte in eenschepige boerenwoning; De Brabander e.a., 2022 (Kon. Com. Toponymie)
- kamer, woning bestaande uit één ruimte; Internet, bij Aarsele
- woning (van Dado); Internet, bij Dadizele
- gebouw van de heer, burcht; Internet, bij Herzele
- huis met één ruimte, gebouwd in moeras; Internet, bij Mortsel
- hoevetje waar mensen en dieren in één ruimte (één zaal) samen leven; Internet, bij Onkerzele
- Germaans woord voor boerenhuis met één kamer; Internet, bij Poesele
- hoeve van Frankische erfpachtboer; Internet, bij Sijsele

Fig. 1: Overzicht, waarschijnlijk onvolledig, van gepubliceerde definities gevonden voor de term *-sele* in Vlaamse plaatsnamen.

Opmerking: de verklaringen voor meerdere 'seele' plaatsnamen op Internet geven vaak een definitie voor de term 'saale' of 'sali', en gaan dus uit van het vermoeden dat de huidige 'seele'-plaatsnamen oorspronkelijk van een 'saale' term zouden afstammen. Daarvoor zijn er meestal echter hoegenaamd geen aanwijzingen. Fig. 3 toont aan dat het in onze streken wel duidelijk om 'seele' plaatsnamen gaat, niet om 'saale' plaatsnamen.

- slechts bij namen ontstaan bij de tweede Frankische immigratiegolf; J. Lindemans, 1954 (Plaatsnamen van de eerste immigratiegolf eindigen vaak op *-heem* (= *hem, ghem, gem*) en *-inge*)
- vaak bij groepjes van vijf, zes, en soms zeven nabijgelegen plaatsen; J. Lindemans, 1954
- vaak verwijzend naar vochtige omgevingen of woeste gronden; J. Lindemans, 1954
- zelden toegevoegd aan persoonsnamen; J. Lindemans, 1954
- nooit verbonden met *berg*; J. Lindemans, 1954
- eerder verwijzend naar tijdelijke verblijfsplaatsen; K. Roelandts, 1965 (*-heem* en *-inge* komen vooral voor bij permanente woningen of nederzettingen)
- meestal (juist) buiten de dorpskernen; R. Van Passen, 1973
- vaak aan of nabij een waterloop; R. Van Passen, 1973
- aan rand van onontgonnen gebied of bos; G. Berings, 1984
- vaak samenvallend met oude parochiekerken; J. van Loon, 2000

Fig. 2: Omstandigheden waarbij de term 'seele' (= seel, sele, sel, zele) achteraan is toegevoegd aan plaatsnamen in Vlaanderen en Brabant.

De *-inge* plaatsnamen ontstonden iets later daar *-inge* eerder 'bij de mensen van...' betekende en dus naar een reeds bestaand gehucht of klein dorp verwees. In het Luxemburg-Elzas gebied komt deze term vaak voor als *-ange* met de umlautvorm *-enge* als lokale uitspraak. In dat nu verfranste gebied werd de uitspraak van deze term verwrongen tot iets als *-aongzje*, zoals in de Franse uitspraak van Martelange. Soms werden beide termen *-inge* en *-heim* gelijk gebruikt zoals bij *-ingem* en *-ingham*.

Plaatsnamen met *-seele* (de West-Germaanse umlautvorm van het Oost-Germaanse *-saale*, later vervormd tot *-zele*) ontstonden een tijdje na de *-heim* en *-inge* namen. De toevoeging *-seele* moet dus een andere betekenis hebben dan 'woning' of 'gehucht/dorp'. Maar in de oudste teksten verwijst de term *-seele/-saale* meestal naar een plaats in de onmiddellijke nabijheid van een dorp (fig. 2). En het is gekend dat de oude Germanen regelmatig een vorm van lokale gespreksbijeenkomsten hielden, waarbij de mannen vaak ongewapend moesten zijn om erge betwistingen te vermijden. Met deze gegevens beschouwen wij *bijeenkomstplaats in of nabij een dorp*, als onze meest waarschijnlijke definitie voor de oudste *-seele* plaatsnamen.

Fig. 3: De verspreiding van de plaatsnamen in het Nederlandse taalgebied die volgens Wikipedia zeker tot de groep van *-seele* namen behoren.

De plaatsen eindigend op *-sel* met scherpe e-klank werden met open cirkels aangeduid, want ze vormen vaak de afkorting van *-selloo* of *-seloo*, zoals bij Moorsel dat een verkorting van Moorseloo is.

Alle *seele*-plaatsen liggen in het bekken van Schelde, IJzer en Aa, en ten noorden van de Via Belgica, de baan van Boulogne-aan-Zee (B) over Kamerijk (C) naar Keulen (K).

Deze kaart verwijst duidelijk naar de Angelsaksische invloed met het Noordzee-Germaans bij de verspreiding van de *seele*-plaatsnamen bij de drukke Noordzeehandel in de periode 400-500 n.C. Na 600 n.C. werd het Noordzee-Germaans in Nederland volledig weggedrukt. In Vlaanderen bleven nog taalrelicten over, zoals in de *-seele* plaatsnamen.

Toen ik de geografische verspreiding van de *-seele* plaatsnamen onderzocht (zie kaart fig. 3), bleek dat *-seele* een term is uit het oude Noordzee-Germaans, ook Kust-Germaans genoemd, en dat ontstond in de vierde en vijfde eeuw bij de drukke scheepvaartcontacten tussen Engeland, Scandinavië en onze Noordzeekusten. Maar vanaf de jaren 500 n.C. werd in onze streken dat oude West-Germaans of ons Noordzee-Germaans verdrongen

door het Oost-Germaans, een taalverschuiving die zeker vóór 800 n.C. voltooid was. In Nederland verdween daarbij het Noordzee-Germaans volledig tenzij in Friesland. Ook in Vlaanderen verdween het Noordzee-Germaans. Maar er bleven wel meerdere restgebruiken van het oude West-Germaans in onze taal, die door taalkundigen Ingweonismen genoemd worden, naar een oude Germaanse stam, de Ingweonen die bij de Romeinse verovering door Julius Caesar op de eilanden aan de Schelde-Maas-Rijn leefden. Zo werd de term *marha* voor paard vervangen door het Oost-Germaanse *pfeerd*, maar bleef toch behouden voor de wijfjesdieren als *merrie*. Ook de term *soo* voor zwijn verdween uit ons taalgebruik, maar bleef wel behouden in de umlautvorm *zeu(g)* voor het wijfjesdier. Ook in het Engels bleef *sow* behouden voor zeug. Andere oude termen zoals *loo/lee* voor bos werden door *walt* vervangen in het dagelijks gebruik, maar overleefden in oude en reeds vastgelegde plaatsnamen zoals Waterloo, Kasterlee. Ook *-inge* en *-seele/-seel* verdwenen toen uit ons taalgebruik, maar bleven behouden in de oude plaatsnamen zoals Poperinge en Dadizele, en vele andere, alhoewel de betekenis ervan na 500-600 n.C. meestal niet meer begrepen werd. Voor de betekenis van sommige oude West-Germaanse termen uit het Noordzee-Germaans of Vlaams-Nederlands moeten we dus best in de Scandinavische en Angelsaksische talen gaan zoeken.

In het Oost-Germaans vergleed de betekenis van *'saal'* naar *vergaderplaats, afgesloten of ommuurd en vaak ook overdekt*. Maar in het Scandinavische en Angelsaksische gebied en in Nederland-Vlaanderen, gebieden waar oorspronkelijk West-Germaans gesproken werd, vergleed de term van *-saale* naar *-seele/seel* en kwam bij het begrip *'vergaderplaats'* vlug een handelsgebeuren bij, wat we ook terugvinden in de Engelse termen *sale* en *sell*, en in verwante Scandinavische termen, en tot de betekenis *'marktplaats'* leidde. Zo ontstonden plaatsnamen als *'Broekseele'* of *'marktplaats in of nabij het broek'*, en *Volle(n)seele* of *'paardenmarkt'* of *'veulenmarkt'*.

Bij het opdringen van het Oost-Germaans vanaf 500 n.C. verdween het gebruik van *-seele'* in onze streken, en gingen we dan voor gesloten bijeenkomstplaatsen de Oost-Germaanse term *saal/zaal* gebruiken, terwijl voor bijeenkomstplaatsen met handelsgebeuren de nieuwe term *markt* in gebruik kwam. Volgens taalhistorici zijn er in onze streken na 550-600 n.C. geen nieuwe *'-seele'* plaatsnamen meer bijgekomen. Na die jaren werd de term *-seele* trouwens niet meer begrepen en beschouwd als een niet-verklaarde eigenaam. Wat maakt dat *'Horenzele'* waarschijnlijk tussen 450 en 500 n.C. ontstaan is en zeker een van de oudste plaatsnamen is in onze gemeente. En *'bijeekomstplaats of marktplaats nabij het Voermoeras'* moet betekenen.

Een andere oude Tervuurse plaatsnaam, de Kapelle, ontstond waarschijnlijk maar een eind na de jaren 800 n.C., na de christianisatie van onze streken. Wel werd het bisdom Tongeren reeds opgericht kort nadat keizer Constantijn in 313 n.C. voor het ganse Romeinse Rijk de christelijke godsdienst toegelaten had. Die bisschopszetel zou nadien naar Maastricht verplaatst worden en na 700 n.C. door Lambertus en Hubertus naar Luik zijn overgebracht. Ook het bisdom Doornik werd tegen het einde van de vierde eeuw opgericht. Het zou vrij lang ondergeschikt blijven aan het (aarts)bisdom Kamerijk, dat zijn gezag ook tot over onze streken uitstreekte. Maar erg christelijk waren onze streken toen nog niet, en de Oud-Germaanse godsdiensten bleven zeker nog zeer belangrijk. Een doorgedreven bekeringsactie ontstond maar eind van de jaren 600, vooral onder invloed van Ierse monniken. Maar die waren zeker niet altijd of overal welkom. Sint-Romwald (=Rombout) zou in 755 n.C., maar misschien heel wat vroeger, te Mechelen vermoord zijn. Sint-Folian werd omstreeks 650-657 vermoord in Le Roeulx in Henegouwen. Ook de bekeringsijver van onze eigen priesters werd niet steeds geapprecieerd want Sint-Lambertus werd vermoord in Luik in 705 n.C. En van zijn opvolger Sint Hubertus wordt gezegd dat hij afgodsbeelden verbrandde en de aanbidders ervan zwaar bestrafte. Keizer Karel de Grote (800-814) noemde zich wel keizer van het grote Roomse en dus christelijke rijk, maar hij liet toch nog vele Germaanse krijgers vermoorden omdat ze weigerden zich tot het christendom te bekeren. Wat op zijn beurt tot de opstanden van de Noormannen leidde.

De oprichting van een kapel in Tervuren zal dus waarschijnlijk niet vóór de jaren 800 gebeurd zijn. De oudste kerkjes in onze streken dateren trouwens maar van de laat negende en tiende eeuw. Waarna de kerkpleinen belangrijke dorpspleinen werden, een bijkomend argument om geen toevoeging *-seele* voor samenkomstpleinen meer te gebruiken. Dit alles maakt dat de plaatsnaam *Kapelle* minstens vier eeuwen na de plaatsnaam *Hoornzele* zou ontstaan zijn, maar dan zeker veel belangrijker werd dan de oudere en meer lokale term *Hoornzele* waarvan men de betekenis reeds niet meer begreep.

Toen begin van de jaren 1200 de graven van Leuven ook hertog van Brabant werden, bouwden ze aan de samenvloeiing van Voerbeek en Maalbeek en aan de rand van het Zoniënwoud een jachtslot dat spoedig ook hun nieuwe residentie zou worden. Maar daar bestuurlijke akten en ordonnanties steeds moesten vermelden waar ze uitgevaardigd en ondertekend werden, stonden ze voor het probleem van de plaatsnaamkeuze. Er waren dan de namen Horenzele en Kapelle en misschien ook nog andere lokale namen, naast de beeknamen Maalbeek en Voerbeek, lokaal de Vuur genoemd. Deze laatste was duidelijk de belangrijkste waterloop, en droeg eenzelfde naam van bij de bron in het Zoniënwoud tot aan de samenvloeiing met de Dijle in Leuven.

Terwijl de bovenloop van de Maalbeek als de Vekendelle gekend was, en de naam Maalbeek zelf slechts verwees naar het moerassige deel van die beek tussen de Vekendelle en de samenvloeiing met de Voerbeek. Misschien daarom vinden we in de oudste hertogelijke akten uit het begin van de jaren 1200 alleen de vermelding *apud VURAM*, en nooit *apud Capellam* of *apud Horselam*. Dit *apud VURAM* wordt gewoonlijk vertaald als *nabij Vure* daar het Latijnse bijwoord *apud* vooral *nabij* betekent, en daar de hertogsburcht op een zekere afstand van de Kapellewijk lag, en men aannam dat die nederzetting dan reeds een naam als 'Vure' droeg. Maar dit is verre van zeker. En zelfs als dit het geval zou zijn, waarom kozen de hertogen dan niet voor *apud Horselam*, want de Horenzele lag toch dichterbij de hertogsburcht. Maar misschien waren de namen Kapelle en Horenzele slechts lokaal bekend, en verkozen de hertogen een plaatsaanduiding die ook ver buiten hun burcht in gans hun hertogdom goed bekend was. Hun nieuwe woonplaats werd dan 'Aan de Voer', met verwijzing naar de bekende bijbeek van de Dijle, en tot onderscheid met hun oude woonplaats te Leuven *Aan de Dijle*. En daar het Latijn geen lidwoorden kent, en *apud* zowel *nabij* als *aan de* en *op de* kan betekenen, moeten we *apud VURAM* begrijpen als '*nabij de Voer*' of '*aan de Voer*'. In het Oudnederlands werd dat '*Ter Vure*' waarbij het Latijnse *apud* dan door *ter* te vertalen is, een term die we nog gebruiken in oude uitdrukkingen en plaatsnamen zoals *ter plaatse*, *ter zee* en *Ter Hulpen* en die steeds 'op' of 'tegen aan' bedoelt. En toen er zich later rondom het kasteel een nieuwe woonwijk ontwikkelde, werd die dan ook *apud Vuram* of *ter Vure* genoemd, ter onderscheid met *Aan de Kapelle*. Onze dorpsnaam Tervuren, met Vuur als de lokale umlautvorm voor Voer, zou dus door een bewuste of toevallige keuze van de hertogen ontstaan zijn.

(N.v.d.r. In het Oudnederlands sprak men de u uit als oe en pas omstreeks 1150 gaat men de u lang uitspreken, zoals in muur of vuur. Zie voor deze materie o.a. volgende werken:

VAN DER SIJS, N., WILLEMYNS, R., '*Het verhaal van het Nederlands, een geschiedenis van twaalf eeuwen*', (2009), Uitgeverij Bert Bakker;

VAN DER SIJS, N., '*De geschiedenis van het Nederlands in een notendop*', (2005), Uitgeverij Bert Bakker;

DE VRIES, J.W., WILLEMYNS, R., BURGER, P., '*Het verhaal van een taal, negen eeuwen Nederlands*', (1993), Uitgeverij Prometheus.)